

Når Pierre Bourdieu og Niklas Luhmann spiller duet

Almlund, Pernille

Publication date:
2008

Document Version
Også kaldet Forlagets PDF

Citation for published version (APA):
Almlund, P. (2008). *Når Pierre Bourdieu og Niklas Luhmann spiller duet*. Paper præsenteret ved The 24th conference of nordic sociological association, Aarhus, Danmark.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact rucforsk@kb.dk providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Paper til: The 24th conference of the nordic sociological association, University of Aarhus, Denmark. 14-17 august 2008

Arbejdsgruppe 17: Society and differentiation: Discourse, field, system as analytical Perspectives.

Pernille Almlund Ph.d.
almlund@ruc.dk
tlf. 4674 3673
Institut for Kommunikation, Virksomhed og Informationsteknologier
Roskilde Universitet
Post box 260
Dk-4000 Roskilde

Når Pierre Bourdieu og Niklas Luhmann spiller duet

Paperet her er et forsøg på at vise, hvornår og hvordan det kan være en fordel at lade Niklas Luhmanns systemteori og Pierre Bourdieus praksisteori supplere hinanden. Det kan det, når vi er interesseret i at belyse en problemstilling, der fordre både forankring og dynamik, som i det konkrete tilfælde, hvor jeg ønsker at indkredse hvad miljøkommunikation kan siges at være, og hvordan vi iagttager og forstår miljøkommunikationen i en konkret virksomhed. For at dette samspil ikke skal opfattes som et eklektisk greb i luften, er paperet især en argumentation for at praksisteorien og systemteorien rent videnskabsteoretisk trækker på flere af de samme præmisser.

Indledning

En duet kræver som bekendt at to personer musicerer og at det helst skal foregå i en eller anden form for harmoni for at nogen også gider høre på det. Med duet som en metafor for et mere teoretisk samspil vil nogle nok stille sig undrende overfor hvilken form for harmoni, der kan opstå med en teoretisk kobling af Pierre Bourdieus praksisteori og Niklas Luhmanns systemteori.

Jeg vil argumentere for at harmonien opstår, når vi sammentænker Luhmanns og Bourdieus kontekstbegreber og når vi tillader deres teoretiske arbejder at supplere hinanden der, hvor de synes mangelfulde. Bourdieus ontologiske fokus og inddragelse af erfaringen anser jeg for at være vigtige bidrag til Luhmanns systemteori, mens Luhmanns meget dynamiske fokus og tilbud om at komme helt tæt på det iagttagne fænomen er et væsentligt bidrag til Bourdieus praktikteori.

Når jeg derfor med dette paper forsøger at behandle spørgsmålet: **Hvordan kan Pierre Bourdieus praksisteori og Niklas Luhmanns systemteori understøtte hinanden i en konkret analyse af miljøkommunikation i virksomheder**, er det både et forsøg på at vise hvad disse to teorier kan

bibringe hinanden og samtidig en række argumenter for, at det også lader sig gøre på et videnskabsteoretisk niveau.

Udgangspunkt i Miljøkommunikation

Udgangspunktet for at bringe Bourdieu og Luhmann i samspil var ambitionen om at definere begrebet miljøkommunikation og samtidig udvikle en tilgang til at få indblik i en konkret virksomheds miljøkommunikation¹. Flere bruger begrebet miljøkommunikation i en commonsense forståelse af begrebet og derfor uden en nærmere definition. Med den commonsense forståelse er miljøkommunikation begrænset til at være strategisk, planlagt og ekstern² kommunikation om miljø, men spørgsmålet er om analyse og indblik i den form for miljøkommunikation viser nok om hvordan kommunikation har betydning for miljøarbejdet? Oplagt er det naturligtvis, at jeg svarer nej på det spørgsmål for ellers var der jo ingen grund til at skrive dette paper.

Med især Luhmann i ryggen definerer jeg derfor miljøkommunikation som værende både intern og ekstern, som både planlagt og uplanlagt og som både strategisk og analytisk – miljøkommunikation er al kommunikation om miljø. Ved at trække på Luhmanns kommunikationsbegreb er kommunikation ligeledes at forstå som en enhed af tre selektioner, nemlig selektionen af information, selektionen af meddelelsesform og selektionen af forståelse. Der er først tale om kommunikation, når alle tre selektioner har fundet sted, hvilket vil sige, når meddelelsen er forstået. Der er i Luhmanns opfattelse af kommunikation ikke tale om en subjektiv reception af en meddelelse, men i stedet tale om, at den fortsatte kommunikation knytter an til meddelelsen. Kommunikation knytter i den forståelse an til kommunikation i en autopoietisk proces (Luhmann 2000/1984 s. 180-182, 184; Åkerstrøm Andersen 1999 s. 126). Herudover skal kommunikation forstås som konstitutiv for sociale systemer (Luhmann 2000/1984 s. 179), hvor sociale systemer er samfundssystemer, organisationer, interaktionssystemer og i senere værker også protestbevægelser. Det vil sige, at de sociale systemer opstår, består og varer ved gennem kommunikation. En sådan forståelse af kommunikation som det, der skaber systemet – f.eks. organisationen/virksomheden – gør kommunikation til et langt bredere begreb end de commonsense begreber om kommunikation, jeg er stødt på i virksomhederne. Det er et kommunikationsbegreb, der omfatter al tale, skrift og gestikuleren (Luhmann 2000/1984 s. 201 og 293-296) På den måde er kommunikation, hvad vi har adgang til at observere, når vi gerne vil studere sociale systemer og sociale processer. Sådan forstået er kommunikation hos Luhmann også et analytisk begreb, da analyser må basere sig på observation af kommunikation. Hvordan man så observerer kommunikation fordrer forklaring af hans begreb om iagttagelse.

---

¹ Sammentænkningen af Niklas Luhmann systemteori og Pierre Bourdieus praksisteori i forhold til miljøkommunikation foretog jeg i min ph.d.-afhandling "Miljøkommunikation i virksomheder – praksis i kontekstens blinde plet" (Almlund 2007).

² I denne sammenhæng betyder ekstern kommunikation virksomheders eksterne kommunikation og står i modsætning til virksomhedernes interne kommunikation.

Eftersom Niklas Luhmann beskriver sociale systemer som autopoietiske og operationelt lukkede for omverdenen, kan det på det teoretiske plan forekomme umuligt at analysere et givet systems kommunikation; i dette tilfælde virksomheders kommunikation om miljø. Systemerne kan imidlertid *iagttage* hinanden, hvor det er vigtigt at bemærke, at kommunikation i sig selv er iagttagelse, der bare kommer til udtryk enten i tale, skrift eller gestikuleren. Luhmann opererer både med 1. og 2. ordens iagttagelse, hvor 1. ordens iagttagelsen tager det umiddelbart iagttagne for givet uden skelen til, at en iagttagelse altid er udtryk for en skelnen mellem et indenfor og et udenfor. Iagttagelse af 1. orden er således ikke vidende om, at indenfor lige så godt kunne være valgt anderledes, og at der i det hele taget er et udenfor. Heroverfor står 2. ordens iagttagelsen, der netop iagttager 1. ordens iagttagelsernes skelnen og derved får øje på både det inkluderede og det ekskluderede og på at det inkluderede lige så godt kunne have været anderledes. 2. ordens iagttagelse er imidlertid selv en 1. ordens iagttagelse og kan ikke se sit eget udenfor, men er dog vidende om, at et sådant udenfor er et vilkår. Både 1. og 2. ordens iagttagelser er dermed funderet på en blind plet (Kneer og Nassehi 1997 s. 99-107; Åkerstrøm Andersen 1999 s. 109-112). Man kan sige, at 1. ordens iagttagelse er et udtryk for selvfølgeligheder, mens 2. ordens iagttagelsen giver mulighed for at stille spørgsmål til selvfølgelighederne. På den måde kan man ved hjælp af 2. ordens iagttagelser iagttage kommunikationen og dermed foretage en analyse af kommunikation. En sådan iagttagelse af den kontinuerlige kommunikation, gør Luhmanns perspektiv meget dynamisk og giver samtidig en mulighed for at komme helt tæt på det, der konstituerer systemet.

Med både Luhmann og Bourdieu i ryggen udvikler jeg en tilgang til at komme tæt på miljøkommunikation i virksomheder for at få indblik i forståelsen af miljø i virksomheden og hvad det betyder for praksis. Det gør jeg med en tro på, at Luhmanns meget dynamiske perspektiv savner forankring. Når jeg således iagttager kommunikationen om miljø gør jeg det i en forståelse af, at kommunikation er praksis, der kan iagttages og henter min forståelse af praksis hos Bourdieu. Bourdieus praksisbegreb skal forstås som en sammenhæng mellem begreberne felt, habitus og kapital, da det indkredser praksis som baseret på erfaring, historie, kamp om position, fortsat definition af den kapital der kæmpes om mm. De tre begreber udgør en enhed, hvorom Bourdieu skriver: "*Begreber som habitus, felt og kapital kan godt defineres, men kun inden for rammerne af det teoretiske system, de udgør tilsammen – ikke taget hver for sig*" (Bourdieu og Wacquant 1996/1992 s. 83) Det vil her være for omfattende at gå ind i en nærmere forklaring af Bourdieus begreber. Det væsentlige er imidlertid, hvordan vi med Bourdieu kan forstå praksis som ontologisk forankret og hvordan den form for ontologisk forankring sætter begrænsning for en absolut indkredsning af den praksis, vi som forskere observerer. Det vender jeg tilbage til nedenfor.

Analysen af den strategiske, planlagte og eksterne kommunikation kan sige rigtig meget om virksomhedernes prioritering af miljøarbejdet, hvor god miljøafdelingen er til at samarbejde med kommunikationsafdelingen og i det hele taget hvilken forståelse af kommunikation der er tale om i

virksomheden. I virksomheden Eriksen³, der udgjorde den centrale case i min ph.d.-afhandling viser analyser af deres informationsmateriale om deres produkter at miljø tilsyneladende ikke er særlig stærkt prioriteret i deres arbejde. Det kommer bl.a. til udtryk ved, at de i de relativt få tilfælde, hvor de skriver noget om miljøgevinsten ved deres arbejde og produkter, ikke lader det glade budskab stå alene, men mikser det op med pointer om, at de øvrige produkter stort set ikke er mere skadelige end de miljøvenlige. Den eksterne miljøkommunikation i informationsmaterialet afslører på den måde noget om de interne prioriteringer på miljøområdet og om den interne miljøkommunikation.

I et indledende interview med miljøchefen, spurgte jeg til, hvilken intern kommunikativ problemstilling det kunne være oplagt for mig at se nærmere på. Her pegede miljøchefen på, at det er svært at få salgskonsulenterne til at promovere virksomhedens miljøindsats og lægge særlig vægt på salget af de svanemærkede produkter. Han sagde: *"Men jeg skulle løfte dem fra den rene informationsposition til en position, hvor de kan være lidt mere bevidste om: Hvad indebærer det her rent konkret både for os selv og for kunden.... Sælgerne skulle være bevidste om, at arbejdet med miljø er en del af den normale forretning"*. Sagen er, at salgskonsulenterne stort set kun taler om miljø og svanemærkede produkter, hvis kunderne efterspørger det. I forhold til miljøchefens ambitioner er det naturligvis ikke helt godt nok eftersom salgskonsulenterne er Eriksen udadtil. Derfor ville en oplagt problemstilling for ham at se være: **Hvordan kan miljøchefen eller Eriksen få salgskonsulenterne til at arbejde mere målrettet med miljøet i deres salgsarbejde.**

Med den definition fik jeg også et lille indblik i, hvad miljøchefen anser for at være strategisk kommunikation; nemlig noget i retning af at udpege en snæver målgruppe og via kommunikation få dem til at ændre adfærd fra en reaktiv til en proaktiv miljøadfærd⁴. I mange tilfælde er det en strategisk kommunikativ fremgangsmåde, men i dette tilfælde vil jeg stille spørgsmålstegn ved det strategiske og vil konkludere, at den strategi er langt fra nok til at identificere, hvordan kommunikation kan bruges i miljøarbejdet og hvordan kommunikation om miljø udtrykker miljøforståelsen i virksomheden. Sagen er, at en sådan udpegning af problemet og af den snævre målgruppe som miljøchefen foretager, i samme træk også peger på de skyldige og dermed på dem, der udgør problemet – nemlig salgskonsulenterne. Med den form for strategisk kommunikation udpeger han problemet, hvor det er umiddelbart synligt, men uden skelen til, om det er problemets kerne eller om problemet snarere er diffust spredt i virksomheden.

Derfor skulle der en mere omfattende og samtidig mere præcis definition af miljøkommunikation til at finde frem til forståelsen af miljø og miljøarbejdet i virksomheden, og derfor skulle jeg oparbejde en tilgang til at nærme mig en forståelse af den konkrete miljøkommunikation i virksomheden og dermed inddrage både den interne og den eksterne kommunikation, den planlagte og den uplanlagte

---

³ Virksomhedens navn er anonymiseret.

⁴ Det skal til miljøchefens retfærdighed siges, at han bestemt ikke anså det for at være nogen let opgave eller at han troede på, at det var muligt at ændre alle salgskonsulenternes adfærd.

kommunikation, den strategiske kommunikation og kommunikation forstået analytisk. Jeg kunne med en sådan ny definition af miljøkommunikation og en tilgang til at opnå indblik i virksomhedens miljøkommunikation gøre et forsøg på at finde frem til om det overhovedet var relevant at udpege salgskonsulenterne som de skyldige og undersøge om der var den antydede sammenhæng mellem den eksterne og den interne miljøkommunikation.

Det mere omfattende begreb om miljøkommunikation er således en opfordring til at iagttage al kommunikation om miljø gennem interview og observationer og på den måde få et bedre indblik i, hvordan de i det hele taget forstår miljø i virksomheden og om der er tale om en gængs forståelse, der har betydning for alle medarbejderne eller om f.eks. salgskonsulenterne har en særegen forståelse af miljø. På den måde er miljøkommunikation et begreb, der kan være med til at skabe en tilgang til at forstå, hvordan der bliver arbejdet og kommunikeret om miljø i virksomheder. Det er en mulighed for at forstå den dynamik, der ligger i kommunikationen om miljø.

Nøgleordene er her "at komme tæt på fænomenet" og "komme bagom commonsense" og centrale er overvejelserne om, hvad det er vi kommer tæt på og bag om, og hvordan vi kommer tæt på og bagom. Det er lige præcis i operationaliseringen af de ambitioner, at jeg finder samspillet mellem Bourdieu og Luhmann harmonisk.

Kontekst hos Luhmann og Bourdieu

Med ønsket om at komme tæt på og forstå et bestemt fænomen kan en vej dertil være at arbejde kontekstnært og dermed forsøge at indkredse konteksten. For at komme bagom en commonsense forståelse af kontekst, og trække begrebet med ind i en videnskabelig sammenhæng må det indkredses teoretisk. Hvis vi indkredser det med Luhmann og Bourdieu kan vi pege på, at de arbejder med hver deres kontekstbegreb, men at koblingen af dem giver nogle muligheder for at koble det dynamiske med det forankrede.

Hos Luhmann er konteksten forstået ad hoc som de situationer, der vælges og opstår lige nu og her, mens det hos Bourdieu er forstået som erfaringsbaseret og historisk forankret. Det betyder, at konteksten hos Luhmann er at iagttage den kommunikation, der kommer til udtryk lige nu og her i det interaktionssystem, som opstår, når vi f.eks. foretager et interview eller observerer kommunikationen på et salgsmøde eller lignende. På den måde indgår forskeren, der trækker på det videnskabelige system også i den undersøgte kontekst og er med til at skabe den lige nu og her. Hos Luhmann er konteksten dermed udelukkende epistemologisk.

I Bourdieus teoretiske arbejde betyder det, at konteksten er mere ontologisk forankret, da en kontekstnær analyse à la Bourdieu vil ske ved at fokusere på den historiske forankring, erfaringen og alt det der har betydning for praksis. Man kan pege på at det Bourdieu kalder en feltanalyse i

hans univers ville være en kontekstnær analyse. Skal man foretage en feltanalyse, består den af tre nødvendige og sammenhængende momenter, hvor man først skal bestemme det undersøgte felts placering i relation til det overordnede magtfelt. Dernæst må man bestemme de objektive relationer mellem de forskellige aktører, der agerer og kæmper i feltet, og sidst må man analysere aktørernes habitus, forstået som fælles habitus eller måske som felt-habitus (Bourdieu og Waquant 1996 s. 91)

Med ontologisk forankring er det imidlertid vigtigt at pointere, at vi hos Bourdieu ikke har at gøre med et traditionelt ontologibegreb, men snarere et ontologibegreb, der ligner Martin Heideggers, der netop forsøgte at deontologisere det traditionelle ontologibegreb. Det betyder, at ontologi ikke er en fast og endegyldig sandhed, men snarere en form for tilblivelse; noget, der forpligter og tilsiger, men som dog samtidig er i konstant forandring. Hos Bourdieu kan vi derfor tale om et dynamisk ontologibegreb om end, det ikke opfordrer til samme grad af dynamik som i Luhmanns udelukkende epistemologiske fokus. Bourdieu karakteriserer selv sit arbejde som konstruktivistisk strukturalisme eller strukturalistisk konstruktivisme (Bourdieu 1989 s. 14)

I den dobbelthed og forsøg på at overskride dualismen peger Bourdieu på den type af teoretisk viden, som han kalder praxeologisk. Den teoretiske viden adskiller sig fra både den objektivistiske og den fænomenologiske (interaktionistiske og etnocentriske), men har på et punkt fælles vilkår med disse: De står alle i modsætning til den praktiske viden (Bourdieu 2005/1972 s. 178-179; Bourdieu 1994/1973 s. 72-73). Så selvom Bourdieu nok mener, at den praxeologiske tilgang gør det muligt at komme tættere på en forståelse af praksis gennem objektivering af både det undersøgte fænomen og forskeren selv, så kan der aldrig blive tale om en fuldstændig forståelse, men kun en tilnærmen. Som jeg ser det forholder det sig lige præcis sådan, fordi den ontologiske forankring, det der tilsiger os ikke er en endelig størrelse, samtidig med at vi ikke kan tage fuldstændig del i andres praksis.

For at opnå en kontekstnær analyse og indfange den ad hoc skabte situation lægger Luhmann bl.a. vægt på det deskriptive frem for det normative, han lægger vægt på det sociale niveau frem for det individuelle, han lægger med 2. ordens iagttagelser vægt på at stille spørgsmål til selvfølgeligheder og han peger på at nutiden er udtrykt ved forskellen fremtid/fortid (Luhmann 2000/1984 s. 115-122).

Skal vi ligeledes opnå en kontekstnær analyse og indfange forankringen, erfaringen og historiciteten lægger Bourdieu bl.a. vægt på processen (modus operandi) frem for produktet (opus operatum), han vægter den fælles habitus frem for den individuelle, han insisterer på at objektivere både det undersøgte og forskeren selv frem for at tage noget for givet og han peger på, at nutidig praksis er forankret i både fortid og fremtid.

Her finder vi, som nogle måske allerede har opdaget, et videnskabsteoretisk overlap mellem Luhmann og Bourdieu, der kan være argumentet for at lade Bourdieus praksisteori og Luhmanns

systemteori supplere hinanden. Det vil jeg uddybe og argumentere yderligere for som afslutning på dette paper.

En teoretisk duet

I min definition af miljøkommunikation trækker jeg således primært på Luhmanns forståelse af kommunikation og iagttagelse, men jeg tilføjer med Bourdieus praksisbegreb en forståelse af kommunikation og iagttagelse som praksis. Ved på den måde at betragte kommunikation og iagttagelse som praksisser i en Bourdieusk terminologi og dermed gøre praksis iagttagelig i en Luhmannsk terminologi mener jeg på en og samme tid at have skærpet opmærksomheden på forankring og dynamik, når man som jeg gerne vil tæt på et nyt fænomen og indfange eller nærme mig den dynamik, hvormed miljø tildeles mening i situationen og konteksten. På den måde er analysen af kommunikationen ikke blot udtryk for den aktuelle forståelse af miljø, men på den erfaringsbaserede forståelse af miljø. Der er her en vigtig forskel på Luhmann og Bourdieu og ved at trække på dem begge frembringer vi et videnskabeligt syn, der både anerkender det dynamiske og den fortsatte forandring og samtidig at dette er forståelsen lige nu er forankret i tidligere erfaringer, forståelser, arbejder mm.

Det betyder, at jeg i et vist omfang ontologiserer Luhmanns kommunikationsbegreb, men dog med en deontologiseret ontologibegreb, som jeg finder det hos Bourdieu. Det betyder samtidig at jeg dynamiserer Bourdieu og peger på muligheden for at komme helt tæt på praksis, som det er muligt med Luhmanns iagttalesbegreb og kommunikationsbegreb.

Udgangspunktet for analysen af miljøkommunikation i virksomheder er med Luhmann at definere virksomheden som et organisationssystem. I forhold til at iagttage virksomheden eller dele af den som et felt med inspiration fra Bourdieu, var valget let, da en feltanalyse er meget omfattende og svær at gøre gældende i forhold til en virksomhed. Det er imidlertid ikke organisationen som system, der for så vidt står som centrum for analysen, men snarere den organisatoriske praksis, der skal ses som en hybrid mellem Luhmanns organisationssystem (der består af kommunikation) og Bourdieus praksisbegreb. Organisationens sætter således selv grænsen for organisationens egen praksis, og det er ved 2. ordens iagttagelse af denne praksis, at vi kan få indblik i organisationens eller virksomhedens forståelse eller tildeling af mening til forskellige begreber bl.a. miljø.

For at foretage en feltanalyse peger Bourdieu, som nævnt ovenfor på, at det omfatter en bestemmelse af feltets placering i relation til det overordnede magtfelt, en kortlægning af de objektive relationer mellem de forskellige aktører eller institutioner, der kæmper om den specifikke autoritet i feltet, og for det tredje en analyse af aktørernes habitus (Bourdieu og Wacquant 1996/1992 s. 91). Med feltanalysen peger Bourdieu endvidere på at inddrage korrespondensanalyser, statistiske og historiske analyser mm. (Ibid. s. 98-99; Bourdieu 1996/1965

s. 4). Det vil formodentlig høre til sjældenhederne at finde for eller i virksomhederne, hvorfor det i sig selv er en begrænsning i forhold til at foretage en feltanalyse af en virksomhed.

Bourdieu pointerer, at han nærer stor sympati, for forskere, der går helt tæt på fænomenerne med direkte observationer eller statistiske analyser og derved afdækker forskellige empiriske forhold, så som Goffman, interaktionisterne m.fl., men at de som oftest har en blindhed overfor de objektive strukturer, der er usynlige for det blotte øje. Ligeledes peger han på, hvordan netværksanalyser som regel negligerer de underliggende strukturer til fordel for en vægtning af de konkrete koblinger. Pointen for Bourdieu er, at empiri uden teori er blind ligesom teori uden empiri er tom (Høiris 1993 s. 44). Der skal med andre ord være en kontinuerlig reference og udvikling mellem teori og empiri og en feltanalyse skal jævnfør ovenfor forstås som en ret omfattende analyse. Det er således ikke fremmed for Bourdieu at komme tæt på, f.eks. ved at foretage tekstanalyser (Bourdieu 1987), men en sådan må og kan ifølge ham ikke stå alene.

For mig at se betyder det en begrænsning for, hvad Bourdieu selv har beskæftiget sig med, men ligeledes i forhold til, hvad han har at byde på, når man vil helt tæt på en virksomheds kommunikation om f.eks. miljø og hvilken miljøforståelse, der bliver udtrykt i den kommunikation. Det er her, jeg ser Luhmann som en mulig forlængelse af Bourdieu, da han med sit kommunikationsbegreb gør det muligt at iagttage, hvordan miljøkommunikationen emergerer og tager sig ud, uden at forfalde til et udelukkende empirisk fokus og uden at nøjes med at iagttage, hvad der er synligt for det blotte øje, men netop med refleksion (2. ordens iagttagelse) over, hvordan det kom frem. Samtidig er iagttagelsen af anden orden ikke mere blind overfor de overordnede strukturer eller den fortsatte produktion af strukturer, end den er nødt til at være med sit udgangspunkt i en blind plet. Der er naturligvis her en forskel på Bourdieus ontologiske søgen efter de underliggende strukturer og Luhmanns iagttagelse af den fortsatte produktion af strukturer på det epistemologiske niveau. For Bourdieus vedkommende er der imidlertid tale om et dynamisk ontologibegreb og for Luhmanns vedkommende er der ikke mere dynamik i epistemologien, end at også forventningsstrukturer har central betydning. Når Bourdieu således taler om en habitus, der er både struktureret og strukturerende, er der visse lighedspunkter med Luhmanns systemer, der ligeledes er både struktureret og strukturerende⁵. Samtidig er det værd at bemærke, at den videnskabelige tilgang for Bourdieu altid kun kan være en tilnærmelse til den praktiske praksis, ligesom 2. ordens iagttagelsen altid er begrænset af sin egen blinde plet.

Bourdieus feltanalyse er en analyse af, hvordan felterne virker, og hvordan det virke er konstitueret af historien. Det er samtidig en analyse, der spørger bagom fastsatte kategorier - ikke mindst statistiske kategorier, der traditionelt er blevet inddraget som redskaber til at give forståelse i analyser frem for selv at blive analyseret som den historisk bestemte konstruktion, den er udtryk for. På den måde virker Bourdieus analyser forløsende ved at komme bagom commonsense, ved at

---

⁵ En lighed der også er fremhævet af Andreas Reckwitz i artiklen "Toward a Theory of Social Practices. A Development in Culturalist Theorizing" (Reckwitz 2002 s. 255-256).

overskride en lang række af dualismer og ved i det hele taget at skabe en anden tilgang til at analysere det sociale. Hans metoder til at producere data gør det imidlertid meget svært om ikke umuligt at få et indblik i de konstruktioner eller fænomener, der kun er i sin vorden. Dels fordi sådanne fænomener ikke lige nu og her kan underbygges med statistisk materiale eller eksplicit sættes ind i den rette historiske sammenhæng, og dels fordi iagttagelsen af fænomener hele tiden går gennem menneskelig handling. Så selvom Bourdieu arbejder med et decentreret subjekt og samtidig objektiverer for at finde frem til de underliggende strukturer, der har fremmet og disponeret handlingerne, og i øvrigt lægger vægt på det kontingente ved at pointere, at der er tale om en konstruktion, så er menneskelig handling og de disponerende strukturer ikke nok til at fange det fortsat emergerende. Lige præcis her er det, at iagttagelsen af kommunikation og et udelukkende fokus på det sociale niveau tilbyder muligheden for at åbne perspektivet op. Ved at iagttage kommunikation som autopoietisk opererer vi udelukkende på det sociale niveau og kan dermed koncentrere os om at iagttage dynamikken og fænomenet, som det tager sig ud lige nu og her, og vi kan frem for alt få et indblik i den generelle forståelse af et italesat fænomen som f.eks. miljø.

Struktureringen af habitus og dispositioner foregår også på det sociale niveau og er grunden til, at vi også hos Bourdieu kan tale om et decentreret subjekt. Andreas Reckwitz udtrykker det i artiklen "Toward a Theory of Social Practices. A Development in Culturalist Theorizing" som, at individet i praksisteoriene og dermed også i Bourdieus praksisteori er adskilt fra aktøren (agent), mens individet hos Luhmann er uafhængigt af aktøren (agent) (Reckwitz 2002 s. 256-257). Hos Luhmann er der således en skærpelse af at holde fokus på det sociale niveau, men et sådant fokus er også meget centralt i Bourdieus praksisteori. Igen er der væsentlige overensstemmelser bl.a. med forståelsen af henholdsvis habitus og systemer som både struktureret og strukturerende. Der er imidlertid også væsentlige forskelle, da det sociale niveau hos Luhmann er langt mere frigjort fra menneskelig handling end hos Bourdieu og at lige præcis det gør Luhmanns samfundsbeskrivelse mere dynamisk og nutidig med vægt på fremtidsorienteringen, mens Bourdieus samfundsbeskrivelse er mere forankret og nutidig med vægt på fortidsorienteringen.

Videnskabsteoretiske diskussioner

I bogen "refleksiv sociologi", hvor Loïc J. D. Wacquant interviewer Bourdieu om hans videnskabelige arbejde, spørger Wacquant direkte til, hvorved Bourdieus feltbegreb adskiller sig fra Luhmanns systembegreb. Hertil peger Bourdieu på en overfladisk overensstemmelse mellem felternes autonomi og systemernes selvreferentialitet og selvorganisering, da der i begge tilfælde er tale om en differentierings- og selvstændiggørelsesproces. Videre peger han dog også på de afgørende forskelle og kritiserer Luhmanns systemteori for at være funktionalistisk (Bourdieu og Wacquant 1996 s. 90).

I artiklen "The Force of Law: Toward a Sociology of the Juridical Field" uddyber Bourdieu kritikken af Luhmanns systemteori med det juridiske felt eller system som eksempel ved at påpege, at når Luhmanns juridiske system indeholder princippet for egen udvikling i sig selv, forveksler han systemets udkomme - nemlig loven - med systemet selv. På den måde udpeger Bourdieu afgørende forskelle omkring de samme processer, som han også finder overensstemmelse imellem. Pointen er, at Bourdieu lægger afstand til den form for selvreferentialitet, som Luhmann er fortalende for, da den er et udtryk for det enkelte systems virke gennem én overordnet kommunikationskode og samtidige operative lukninger. Heroverfor arbejder Bourdieu i sin analyse af det juridiske felt med netop at skelne mellem lovene og så de interne kampe om positioner i feltet. Hvis vi udelukkende fokuserer på det juridiske felts eller systems interne udvikling, glemmer vi ifølge Bourdieu, at lovene også udvikles gennem alle de tænkelige konflikter, som lovene er udtryk for (Bourdieu 1987 s. 6). Ifølge Luhmanns systemteori, lader systemerne sig også irritere af omverdenen, hvilket har stor betydning for den fortsatte autopoiesis. Det mener jeg ikke, at Bourdieu har taget højde for i sin kritik af Luhmann for at være funktionalistisk.

Som jeg ser det, kan man derimod godt argumentere for en vis lighed mellem Bourdieus kapitalbegreb og Luhmanns kommunikationskoder, da de hver især afgør, hvad, der hører med til henholdsvis systemet og feltet og bidrager til henholdsvis det autopoietiske og det autonome. Systemets kommunikationskode sætter grænsen for, hvad og på hvilken måde der kommunikeres i systemet, og feltets kapital sætter grænsen for, hvordan der kæmpes om positioner i feltet. Med inddragelse af habitus lægger Bourdieu imidlertid stor vægt på det relationelle mellem positioner og aktører og ser på trods af det autonome islæt ikke felterne som lukkede af for hinanden. Det relationelle og kampene refererer direkte til menneskers handlinger, og felterne synes at rumme mennesker. Luhmanns systemer består ikke af mennesker, men af kommunikation, der til gengæld knytter relationelt an til hinanden i den fortsatte kommunikation. Sådan som Luhmann ser på det moderne og funktionelt uddifferentierede samfund, har individet i samfundets selvforståelse og dermed i kommunikationen fået en fortsat større betydning, men det skal snarere forstås semantisk, end det skal forstås som om at individet får større og større indflydelse på samfundets udvikling. Det kan naturligvis være det faktum, der gør det sværere at opnå en intuitiv fornemmelse af, hvordan systemerne overhovedet udvikler sig, og hvordan den påvirkning, man kan vise empirisk, der er systemerne imellem, overhovedet kommer i stand, da mennesker og deres handlinger ikke tillægges den afgørende betydning for systemernes udvikling. Det er her, vi skal finde den egentlige grund til Bourdieus kritik af Luhmann. For nok arbejder også Bourdieu med et decentreret subjekt, men mennesker eller aktører er synlige og tillægges med deres praksis og handlinger stor betydning for felternes udvikling. Luhmanns udelukkende fokus på det sociale niveau kommer på den måde let til at fremstå som det at forveksle systemet selv med systemets udkomme.

For Luhmann er et fokus på handlinger imidlertid et forenklet blik på, hvad der har betydning for systemernes og samfundets udvikling. For nok er systemerne i stand til at definere egen kommunikation som handlinger, men i den definition er kun medtaget meddelelshandlingen,

mens selektionen af henholdsvis information og forståelse er ladet ude af betragtning (Luhmann 2000/1984 s. 206-207). Ifølge Luhmann må kommunikationsprocessen (enheden af de tre selektioner af information, meddelelse og forståelse) for at reducere kompleksitet dekomponeres i handlinger og opnår på den måde tilslutningsgrundlag for yderligere kommunikationsforløb (Ibid. s. 180). Det betyder ifølge Luhmann, at sociale systemer ikke er opbygget af handlinger, men af kommunikation selvom han på spørgsmålet om, hvad sociale systemer består af, svarer: *"Af kommunikation og af dennes tilregning som handling. Ingen af disse to momenter ville være egnede til evolution uden det andet"* (Ibid. s. 217).

Når Bourdieu kritiserer Luhmanns systemteori for at være funktionalistisk, rammer han videre ned i en kritik, som også Parsons universelle teori var genstand for, og samtidig ned i en kritik af Luhmann for at være konservativ og dermed mangle kritisk potentiale. Luhmann forsøgte imidlertid at gøre op med strukturfunktionalismen ved at se på årsagerne til de mangler, som Parsons funktionalisme blev kritiseret for frem for blot at udbedre manglerne og derved lade universalitetskravet falde. Med den ambition skabte han i stedet en funktionel-strukturel teori, hvorved strukturerne som forudbestemte og normen om enhed ikke længere havde betydning og samtidig tog han afstand fra, at systemernes opretholdelse skulle være kausalt betinget, men i stedet at systemernes opretholdelse skulle være bestemt af, hvilke systemydelser de opfylder (Kneer og Nassehi 1997 s. 40-42). Hvilken politisk orientering Luhmann havde, skal jeg ikke gøre mig klog på, men som jeg ser det, forsøger Luhmann med sin teori netop at beskrive samfundets udvikling, men med den pointe at den netop ikke er forudbestemt, men lige så vel kan tage sig anderledes ud. På den måde rummer også Luhmanns teori mulighed for kritik om end på en anden måde end traditionel kritisk teori. Luhmann giver meget rammende udtryk for den mulighed for kritik på denne måde: *"Under alle omstændigheder kan iagttagelsens form hverken være bedreviden eller kritik; for i et funktionelt differentieret samfund mangler der netop (som sociologien selv må indse) en "metapositions" autoritet. Det kunne dog give mening at beskrive det, der for den indforståede fremstår som nødvendigt og naturligt, som kontingent og kunstigt. Derigennem kunne man samtidig så at sige frembringe et overskudspotentiale for strukturvariation, som kunne give de iagttagede systemer impulser til udvælgelse"* (Luhmann 2000/1993 s. 20). Muligheden for kritik ligger netop i 2. ordens iagttagelsers mulighed for at stille spørgsmål ved selvfølgeligheder.

Selvom Bourdieu og Luhmann således direkte eller indirekte kritiserer aspekter ved hinandens teoretiske arbejde, kan der vist ikke være tvivl om, at Bourdieu og Luhmann i deres respektive teorier beskriver og ser nogle af de samme tendenser i tiden, nemlig tendensen til et uddifferentieret og komplekst samfund (Bourdieu og Wacquant 1996 s. 90). Jeg skal naturligvis ikke negligere den kritik, de har af hinanden, men når Luhmann kritiserer et fokus på aktørernes handling for at være forsimplet, mener jeg ikke, at kritikken er omfattende nok til at ramme Bourdieus begreb om handlinger eller snarere hans praksisbegreb, da praksis hos Bourdieu jævnfør ovenstående er et meget omfattende begreb og det heri vil være muligt at tale om kommunikativ praksis uden kun at tænke på meddelelseshandlingen. Ligeledes mener jeg ikke, at Bourdieus kritik af Luhmann for at

være funktionalistisk rammer særlig præcist, da det for mig at se rummer en blindhed overfor, hvad der ligger i hans fokus på det sociale niveau, netop fordi individerne ikke er i fokus. Til gengæld mener jeg, at de lægger vægt på rigtig mange af de sammen aspekter så som ikke at acceptere skellet mellem strukturalisme og konstruktivisme, mellem mikro- og makrosociologi eller i det hele taget traditionelle dualismer brugt i samfundsvidenskaberne. De er dog ikke mere ens, end at det har været vigtigt at inddrage dem begge i tilgangen til at analysere miljøkommunikation i virksomheder, hvilket naturligvis er det primære argument for at bringe dem i samspil.

Det har på trods af overensstemmelsen nævnt ovenfor og flere andre, som jeg kommer tilbage til nedenfor, været en typisk opfattelse, at Bourdieu og Luhmann måtte anses for at være absolut uforenelige. En stor del af forklaringen på det, tror jeg, skal findes i subjektperspektivet, som det også er beskrevet ovenfor, hvor Bourdieus praksisteori har et umiddelbart fokus på individet med dets individuelle habitus, mens individet i Luhmanns systemteori forekommer at være forsvundet som en central aktør af betydning for handling, udvikling m.v.

Frem for at finde den uoverensstemmelse, der umiddelbart synes at være, vil jeg pege på, at også Bourdieu arbejder med et decentreret subjektbegreb,⁶ eller som han siger i interviewet med Wacquant: "*Når man siger habitus, siger man samtidig, at det individuelle, det personlige og det subjektive er socialt og kollektivt. Habitus er socialiseret subjektivitet*" (Bourdieu og Wacquant 1996 s. 111). På den måde kalder habitus på en decentring af subjektet, da det ikke er i hverken subjektets bevidsthed eller valg, at vi finder de afgørende forklaringer på de individuelle handlinger. Der er dog ingen tvivl om, at de handlende aktører som nævnt er langt tydeligere til stede i Bourdieus felter, end de er i Luhmanns systemer, men at felterne, som det fremgår ovenfor, ikke kan forklares ved subjekternes bevidsthed eller valg.

Luhmann er på trods af sit konstruktivistiske islæt og epistemologiske fokus ikke uden forståelse og indrømmelse over for dannelsen af strukturer (Kneer og Nassehi 1997 s. 96-97, 120-121). Strukturer i det Luhmannske univers er dog at forstå som forventningsstrukturer, og at det er den form for strukturdannelse, der findes for sociale systemer. Med det mener Luhmann, at der f.eks. i valget af tema i kommunikationen ligger bestemte forventninger til den videre kommunikation, og at anknytningsmulighederne dermed ikke er vilkårlige, men bygger på forventning. Luhmann peger i den forbindelse på, at strukturer kun findes som nutidige, men at den nutidige fortid og den nutidige fremtid er integreret (Luhmann 2000/1984 s. 344-345).

Med diskussionerne her og de antydede ligheder mellem Bourdieus og Luhmanns videnskabsteoretiske vægtninger vil jeg gå videre med de steder, hvor jeg finder et mere direkte overlap mellem Bourdieus og Luhmanns videnskabsteoretiske standpunkter. Det er som tidligere

---

⁶ Det skal her pointeres, at en forståelse af subjektet som decentreret hos Bourdieu ikke ligger i vejen for den samtidige forståelse af, at habitus er individuel og bundet til den individuelle krop. For Bourdieu er der imidlertid tale om, at den individuelle habitus er en variant af en gruppes eller klasses habitus, hvilket også gælder den kropslige indlejring udtrykt ved *hexis* (Priour 2006 s. 41).

antydning med hensyn til, hvad de hver især vægter, når analysen skal være kontekstnær i hver deres respektive forståelser af kontekst. Det kan sammenfattes til det at være deskriptiv, det at arbejde med et decentreret subjekt, det at komme bagom commonsense og det at se tiden som samtidig og som forandring.

Videnskabsteoretiske overlap

De fire perspektiver spiller en central rolle hos Bourdieu og Luhmann, men kan synes meget forskellige, når der nu er tale om en teoretiker med et udelukkende epistemologisk fokus og en teoretiker med et mere ontologisk forankret fokus. Jeg vil imidlertid vise, hvor jeg finder overlap mellem deres videnskabsteoretiske prioriteringer, selvom jeg naturligvis ikke forsøger at presse dem ned i samme ramme. Da var der jo heller ingen grund til at trække på dem begge i analytisk øjemed.

Deskriptiv

Bourdieu skelner mellem *opus operatum* forstået som det fuldbårde værk eller produktet og *modus operandi* forstået som proces eller praktisk beherskelse (Bourdieu 2005/1972 s. 259). For Bourdieu er produktet en følge af praktisk beherskelse, hvorfor en korrekt videnskabelig tilgang må arbejde fra *modus operandi* for at kunne sige noget fornuftigt om *opus operatum*. Tager man omvendt produktet for givet eller naturaliserer det, så som f.eks. at ægteskaber indgås af en mand og en kvinde og i øvrigt kommer i stand af kærlighed og herefter forsøger at forklare, hvorfor det kom til at tage sig således ud, så vil man i beskrivelsen søge at forklare og bekræfte den angivne opfattelse frem for at spørge åbent til hvordan opfattelsen af ægteskab har ændret sig over tid (Ibid. s. 90). *Opus operatum* er, hvad noget er, og spørger vi derfra, *hvorfor* det forholder sig således, bliver det netop bevægelsen fra *opus operatum* til *modus operandi* med de fejlslutninger, det bringer med sig. Her overfor er et fokus på *modus operandi* et fokus på *hvordan*, på processen og er dermed en deskriptiv tilgang.

Luhmann skabte sin systemteori som en universel sociologisk teori til beskrivelse af samfundet eller det sociale. Autopoiesisbegrebet giver netop muligheden for en entydig beskrivelse af samfundet ved at betragte sociale systemer som en enhed, der ikke kan reduceres til andet end sig selv og egne elementer. Her ser vi, hvordan Luhmann var inspireret af Husserls og Heideggers fænomenologier, hvad angår det deskriptive og det at lade fænomenerne vise sig, som de er (Åkerstrøm Andersen 1999 s. 124-125). Endvidere tog Luhmann stærkt afstand fra kritisk teori, da han fandt, at den indeholdt for meget normativitet og for lidt teori (Kneer og Nassehi 1997 s. 16-17). Det er med de to argumenter for at være deskriptiv, at hans fokus på det deskriptive *hvordan* må ses som en afstandtagen til det normative *hvorfor*. Måden, hvorpå han fokuserer på *hvordan*, er gennem iagttagelse af 2. orden, da disse giver muligheden for en fortsat beskrivelse af, hvordan forståelser er kontingente og i øvrigt folder sig ud. Der er i Luhmanns systemteori ikke muligt at finde et "bør", men kun en ambition om at stille en teori til rådighed for en samtidig beskrivelse af

samfundet. Som nævnt ovenfor betyder det dog ikke, at vi ikke kan finde kritisk potentiale i brugen af Luhmanns teoretiske apparat. Kritikken kan bare ikke i overensstemmelse hermed være normativ.

Et deskriptivt fokus står derfor stærkt i både Bourdieus praksisteori og Luhmanns systemteori, da det er noget af forudsætningen for at kunne stille spørgsmål til selvfølgeligheder, som vi kommer nærmere ind på i afsnittet "Bagom commonsense". Med netop muligheden for at spørge til selvfølgeligheder og dermed til det, der er synligt for det blotte øje og som bliver taget for givet som sådan, lægger både Luhmann og Bourdieu afstand til en commonsense opfattelse af positivistisk og empiristisk deskription og dermed til en naiv opfattelse af korrespondens, hvor virkeligheden repræsenteres i indsamlede data. Heroverfor lægger både Luhmann og Bourdieu vægt på det konstruktivistiske og på medproduktionen af data (Bourdieu og Waquant 1996/1992 s. 217; Rasmussen 2007).

Decentreret subjektivitet

Som det er fremgået ovenfor, arbejder både Luhmann og Bourdieu med et decenteret subjekt. Jeg vil forsøge ikke at gentage mig selv, og her vise, hvordan de hver især vægter et decenteret subjekt.

Bourdieu opfattelse af et decenteret subjekt, peger med sit habitusbegreb på, at menneskets dispositioner og deraf afledte praksis trækker på verden forud for det enkelte individs eksistens⁷. Bourdieu formulerer det skarpt med følgende ord i Udkast til en praksisteori: *"For nu at gøre en ende på al snakken om forståeligheden af den andens handlinger og af de historiske kendsgerninger - det argument, forfægterne af subjekternes rettigheder i yderste fald griber til for at fordømme humanvidenskabernes "reduktive imperialisme" - vil jeg nøjes med at minde om, at "kommunikationen mellem bevidstheder" forudsætter "ubevidsthedernes" fællesskab (dvs. visse sproglige og kulturelle kompetencer),..."* (Bourdieu 2005/1972 s. 212). Med en forståelse af habitusbegrebet som både strukturerende og struktureret virker aktørerne naturligvis ind på verdens videre udvikling, og habitusbegrebet er derfor karakteriseret ved at være i tilblivelse. Det er naturligvis også her vigtigt at fastholde sammenhængen mellem habitus, felt og kapital, da relationerne til andre aktører også spiller ind på de endelige valg, og at valgene således udover at være betinget af dispositionerne også er afgjort af kampene om kapital og positioner i feltet eller kort sagt det konkrete møde med verden.

Med sit begreb om kommunikation som en enhed af tre forskellige selektioner peger Luhmann på det decenterede subjekt på to forskellige men sammenhængende niveauer. Eftersom det er kommunikationen, der kommunikerer, og de sociale systemer består af kommunikation, er det via kommunikation, vi får indsigt på det sociale niveau og ikke gennem iagttagelsen eller forståelsen af individer. Den forståelse af kommunikation er funderet på adskillelsen mellem de forskellige typer

---

⁷ I den opfattelse trækker Bourdieu oplagt på en Heideggersk fænomenologisk værenstænkning, hvor mennesket er kastet ind i en allerede eksisterende verden og trækker på den verden. (Gørtz 2003 s. 162)

af systemer og således også adskillelsen mellem sociale og psykiske systemer, hvorfor kommunikation er uafhængig af tanker. Luhmann tager med det træk fuldstændig afstand fra, at vi skulle have adgang til hinandens tanker via kommunikation, og skulle vi have det via tanker, fordrer det telepati, hvilket må forblive et trosspørgsmål. Det særlig dynamiske ved Luhmanns decentrering af subjektet er, at han i stedet for at iagttage subjektet eller subjektets handlinger iagttager kommunikation. Kommunikation skal som defineret i den Luhmannske systemteori ses som fortsat emergerende og dynamisk. Iagttagelse af kommunikation åbner derfor muligheden for at fokusere på det dynamiske, som det kommer til udtryk på det sociale niveau og dermed i verden.

Bagom Commonsense

Både i Pierre Bourdieus og Niklas Luhmanns teoretiske arbejde finder jeg ligeledes forsøg på at komme udenom common sense. Hos Bourdieu i hans objektivering af det anskuede og af forskeren selv, og videre med hans skelnen mellem praktisk praksis og teoretisk praksis, hvormed han så sin praktikteori som en mulighed for: *"At give en intellektuel rekonstruktion af den sociale virkelighed, som aldrig viser sig som det, den er. At få et instrument til at se virkeligheden i øjnene øger frihedsgraden hen imod denne virkelighed..."* (Callewaert 1994 s. 10; Bourdieu og Waquant 1996/1992 s. 217-218). Praktikteorien er dermed en teoretisk praksis, der kun kan opnå en tilnærmet forståelse af den praktiske praksis. Hos Luhmann finder vi forsøget på at komme udenom common sense i pointeringen af, hvordan 2. ordens iagttagelsen kan iagttage 1. ordens iagttagelsens selvfølghed og derved lægge op til problematisering og refleksivitet.

Ifølge Bourdieu er tilnærmen et vilkår, når vi gerne vil forstå praksis, også selvom vi med en praxeologisk tilgang forsøger at indfange den praktiske sans og foretager objektivering både af dem eller det i fokus for analysen og af forskeren selv. Alligevel har videnskaben med den praxeologiske tilgang muligheden for at komme udenom efterrationaliseringer og dermed give aktørerne mulighed for at se vilkårene for eget liv i øjnene på anden vis end de ellers ville være i stand til. Ligeledes ser Luhmann ikke videnskaben som en beskrivelse af systemerne per se, men som en mulighed for at gøre mere kompleksitet synlig end systemet selv kan iagttage. Luhmann skriver: *"Videnskaben benytter begrebslige abstraktioner i sin analyse, som ikke giver det iagttagede systems konkrete viden om sit miljø og løbende selverfaring ret. På grundlag af sådanne reduktioner - og det retfærdiggør dem - bliver mere kompleksitet gjort synlig end den, der er tilgængelig for det iagttagede system selv"* (Luhmann 2000/1984 s. 95). Videnskaben gør andre systemers kompleksitet og dermed systemers kontingens synlig ved hjælp af 2. ordens iagttagelse. 2. ordens iagttagelsen er dermed aldrig iagttagelse af en givet sandhed, men netop selv en iagttagelse baseret på en til lejligheden konstrueret ledeforskel.

En anerkendelse af at have afstand som et vilkår og netop anvende det vilkår til at problematisere, reflektere og stille spørgsmål til selvfølgheder kræver forskerens ydmyghed i forhold til eget vid og i forhold til refleksionen over den studerede praksis. På den måde ligger dette ønske om at

komme bagom commonsense i forlængelse af den deskriptive fordring, da spørgsmål til selvfølgeligheder og undren må basere sig på *hvordan* noget er frem for *hvorfor* det er, som det er.

Tid som samtidighed og forandring

Hos Luhmann er tidsforståelsen udtrykt som en af tre meningsdimensioner, hvor mening er at forstå som den form, systemerne konstituerer sig ved - formen udtrykt gennem forskellen aktualitet/potentialitet. Tidsdimensionen er et udtryk for, hvornår noget sker og en pointering af, at enhver nutid er spændt ud i og udtrykt ved forskellen fremtid/fortid (Luhmann 2000/1984 s. 115-122). På den måde er tiden at forstå som mening - som den aktualiserede nutid spændt ud mellem fremtid og fortid. Mening kommer til udtryk i kommunikation og mening skal forstås som den måde, kommunikation knytter sig til kommunikation i en fortsat selektiv og ustabil proces af aktualisering. Man kan med Sverre Moes ord sige at: *"Kommunikasjonens forfall utvikler tid"* (Moe 2001 s. 119). Den aktuelle mening er i øjeblikket nutidig, men kort derefter fortidig, og ligeledes vil en beslutning eller kommunikation om fremtiden kort efter være taget i fortiden, men samtidig sætte mulighedsbetingelserne for den fortsatte kommunikation, tildeling af mening eller beslutning (Moe 2001 s. 119). På den måde peger Luhmann på tiden som samtidighed, da der ikke er en aktualiseret nutid uden også en fortid og en fremtid.

Da der er tale om, at det er systemerne, der skaber sig selv gennem mening i en autopoietisk proces, er ikke bare mening og kommunikation men netop også tiden systemspecifik. Hvert system udvikler så at sige sin egen tid. Tiden er altså knyttet til det enkelte system og er på den måde bundet til situationen og konteksten. Herudover er mening og kommunikation at forstå som meget dynamiske processer, der er fortsat foranderlige. Det gælder naturligvis også den systemspecifikke tid forstået som mening. På den måde forstår Luhmann ikke blot tiden som samtidighed, men også som forandring.

Bourdieu er i sin forståelse af tid inspireret af Heidegger og Merleau-Ponty og udtrykker tidens situationsafhængighed på denne måde: *"Tid er på ingen måde et apriorisk fænomen, der transcenderer historien. Tid er det, praktiske aktiviteter producerer i selve den aktivitet, hvorigennem de producerer sig selv"* (Bourdieu og Waquant 1996/1992 s. 122). Bourdieu har således gennem hele sin karriere beskæftiget sig med tiden som situationsspecifik ved f.eks. i sin forskning i Algeriet at studere forskellene i struktureringen og brugen af tid i en kapitalistisk og en førkapitalistisk økonomi (Ibid. s. 258). I forhold til at opfatte tiden som forandring udtrykker Bourdieu, at habitus ikke må eller skal forstås som et udelukkende determineret fænomen, men at det netop er et historisk fænomen, der fortløbende udsættes for nye erfaringer, der forstærker eller modificerer det (Ibid. s.118). Ligeledes opererer han ikke kun med kapitalernes struktur og volumen, men også med de to faktoreres tidsmæssige udvikling og forandring (Ibid. s. 258). Også Bourdieu betragter tiden som samtidighed, hvilket han udtrykker på følgende måde: *"Eftersom praksis er et produkt af habitus, der på sin side er et produkt af indlejringen af den omgivende verdens immanente tendenser og regelmæssigheder, rummer den i sig selv en*

foregribelse af disse tendenser og regelmæssigheder, det vil sige en ikke-tetisk henvisning til en fremtid indskrevet i den umiddelbare oplevelse af nuet" (Bourdieu og Waquant 1996/1992 s. 122). På den måde rækker oplevelsen af nuet både ind i fortid og i fremtid på samme måde, som vi så det hos Luhmann.

Afsluttende kommentarer

Helt konkret har decentrering af subjektet været med til at forskyde og præcisere den problemstilling, jeg blev inviteret ind for at analysere i Eriksen. Videre har det betydet, at jeg med Luhmann har iagttaget kommunikation for at kunne sige noget om tildelingen af mening til miljøbegrebet, som det tager sig ud i den fortsatte kommunikation i en organisatorisk praksis. Netop ved at fokusere på den organisatoriske praksis har jeg ligeledes med Bourdieus praksisbegreb peget på, at også dispositionerne og positionerne har betydning for den kommunikation, om end jeg ikke forsøger at gøre rede for dispositionerne, hvilket ikke er en mulighed, når analysen går tæt på en virksomheds praksis og man samtidig vil fastholde subjektet som decentreret.

I forhold til analysen af miljøkommunikation, har et fokus på det deskriptive gjort det muligt at iagttage, *hvordan* miljø bliver tildelt mening i Professional Products. Et sådan fokus har lige præcis skabt den nødvendige afstand til at komme med et a priori defineret miljøbegreb og den begrænsning, det ville lægge på udkommet. Fokus på processen og begrebets kontingente karakter har endvidere skabt grundlaget for at problematisere og reflektere over den iagttagede praksis.

I forhold til at komme bagom commonsense i analysen af miljøkommunikation, anvender jeg især Luhmanns begreb om iagttagelse af 2. orden, da det giver mulighed for at stille spørgsmål til den selvfølgelig opfattelse af hvad miljø er for en størrelse og hvordan miljø skal prioriteres i den daglige praksis. Fra Bourdieu trækker jeg dog i særlig grad på det vilkår at vi med den teoretiske praksis kun kan nærme os en forståelse af praktisk praksis. Det vilkår sætter begrænsningen for hvilke typer af spørgsmål, vi kan stille til praksis. De kan med anerkendelse af det vilkår ikke være dømmende eller løsningsorienterede, men skal være åbnende og undrende.

Når jeg med mig tager en forståelse af tiden som samtidig og som forandring er det netop en understregning af hvor vigtigt det er at inddrage erfaringen, historien og fremtidens mulighed i forståelsen af nuet, som når Bourdieu pointerer vigtigheden af "modus operandi". Samtidig understreger den tidsforståelse, hvor vigtigt det er at holde fokus på den kommunikative forandring som en dynamisk proces. Tidsforståelsen er på den måde en underbyggelse af den deskriptive tilgang, der med Luhmanns *hvordan* fokuserer på den kommunikation, der er ad hoc skabt i situationen og med Bourdieus *hvordan* fokuserer på kommunikationen som et udtryk for erfaring og historisk forankring.

Litteratur

- Almlund, Pernille 2007: *Miljøkommunikation i virksomheder – praksis i kontekstens blinde plet*. Ph.d.-afhandling. Institut for Kommunikation, Virksomhed og Informationsteknologier. Roskilde Universitetscenter.
- Bourdieu, Pierre 2005/1972: "Udkast til en praksisteori". Hans Reitzels Forlag A/S. Oversat fra fransk efter "Esquisse d'une théorie de la pratique- précédé de trois études d'ethnologie kabyle", Editions du Seuil, Paris 2000. Oprindeligt udgivet af Librairie Droz, Switzerland 1972.
- Bourdieu, Pierre 1996/1965: "Photography. A Middle-brow Art". Polity Press.
- Bourdieu, Pierre 1994/1973: "De tre former for teoretiske viden" i "Pierre Bourdieu. Centrale tekster inden for sociologi og kulturteori". Staff Callewaert, Martin Munk, Morten Nørholm og Karin Anna Petersen (red.). Akademisk Forlag.
- Bourdieu, Pierre 1989: "Social Space and Symbolic Power" i *Sociological Theory* 7, no. 1: 14-25.
- Bourdieu, Pierre 1987: "The Force of Law: Toward a Sociology of the Juridical Field." i *Hastings Journal of Law* Vol. 38 no. 5.
- Bourdieu, Pierre og Loïc J. D. Wacquant 1996/1992: "Refleksiv sociologi". Hans Reitzels Forlag A/S. Oversat fra fransk efter "Response", Editions du Seuil, Paris 1992.
- Bramming, Pia og Frandsen, Christine Mølgaard 2003: "Iagttagelsens praksis - strategi for udvikling og kompetence". Samfundslitteratur.
- Callewaert, Staff 1994: "Kultur, pædagogik og videnskab. Om Pierre Bourdieus habitusbegreb og praktikteori. Akademisk Forlag.
- Gørtz, Kim 2003: "Tankens åbenhed - om centrale temaer i Martin Heideggers sene vært". Samfundslitteratur.
- Høiris, Ole 1993: "Pierre Bourdieu og antropologi" i "Jordens Folk" nr. 2, 1993.
- Kneer, Georg og Armin Nassehi 1997/1993: "Niklas Luhmann – introduktion til teorien om sociale systemer". Hans Reitzels Forlag.
- Luhmann, Niklas 2000/1993: "Hvad er tilfældet?" og "Hvad ligger der bag?" De to sociologier og samfundsteorien" i "Distinktion – tidsskrift for samfundsteori" nr. 1. Temanummer om Niklas Luhmanns samfundsteori.
- Luhmann, Niklas 2000/1984: "Sociale systemer. Grundrids til en almen teori". Hans Reitzels Forlag.

- Moe, Sverre 2001: "Beslutninger, temporalitet og tid" i "Nordiske Organisasjonsstudier 3(2). Fagbokforlaget.
- Prieur, Annick 2006: "En teori om praksis" i "Pierre Bourdieu. En introduktion". Annick Prieur og Carsten Sestoft med bidrag af Kim Esmark og Lennart Rosenlund. Hans Reitzels Forlag.
- Rasmussen, Jens 2007: Personlig samtale med Professor Jens Rasmussen, Institut for Pædagogisk Sociologi, DPU.
- Reckwitz, Andreas 2002: "Toward a Theory of Social Practices. A Development in Culturalist Theorizing" i "European Journal of Social Theory" 5(2).
- Åkerstrøm Andersen, Niels 1999: "Diskursive analysestrategier. Foucault, Koselleck, Laclau, Luhmann". Nyt fra Samfundsvidenskaberne.